

AYNUR İBRAHİMOVA,

AMEA Folklor İnstitutu Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Dotsent

**GO'ROG'LI-KO'RO'G'LI DOSTONLARIDA
EPIK MAKON – JANLIBEL****GOROĞLU-KOROĞLU DASTANLARINDA EPIK
MƏKAN – ÇƏNLİBEL**

Annotatsiya: Türk dastançılıq ənənəsinin şah əsərlərindən biri olan Koroğlu eposu Türk etnosuna məxsus orta qədim folklor mədəniyyətinin sənət abidəsidir. Aşıq-baxşı yaradıcılığında təzahür edən bu nəhəng epik sistem öz mənşəyini əski çağlara məxsus türk mifoloji düşüncəsindən alır. “Koroğlu”-da cərəyan edən hadisələr oğuzların tarixən yayıldığı etnik və siyasi-coğrafi məkanın konturlarını aydın şəkildə əks etdirir. “Koroğlu” qollarında hadisələrin baş verdiyi məkan dastanın fəaliyyət göstərdiyi regionla bağlıdır. Azərbaycan, Anadolu variantlarında belə məkan koordinatları Dərbənd, Toqat, Qars, Ərzurum, Ərzincan, Bağdad, Təbriz, Diyarbəkirdir. Mifoloji məkan olan Çənlibel yaxud Cambilin lokallaşması bütün variant və versiyalarda özünü göstərir və burada Çənlibel digər coğrafi adlardan fərqli olaraq, konkret bir bölgə ilə bağlanmışdır, əksinə, hər bir dastan variantında onun koordinatları, həmin variantın aid olduğu etnik-coğrafi çevrəyə aid edilir. Belə ki, Çənlibel Anadoludan Sibirə qədər, Orta Asiyadan Balkanlara qədər, taciklərdən ermənilərə qədər müxtəlif coğrafi və etnik dəyişməyə məruz qalır. Təkcə Azərbaycan və Anadoluda yazıya alınan və “Koroğlu”-nın Qərb versiyasını təşkil edən mətnlərdə eyni məkan obrazları ilə yanaşı, çoxsaylı fərqli məkan adlarına rastlanır. “Koroğlu” dastanının müxtəlif versiyalarından çıxış edərək Koroğlunun məskəni - Çənlibel və ya Camlibelin mənası və yerləşdiyi ərazi haqqında müxtəlif fikirlər yaranır. “Koroğlu”-nın Təbriz variantında Koroğlunun məskəni Camlibel adlandırılır və bütün məclislərdə Camlibel “Çardaqlı Camlibel”, “Çardaqlının Camlibel” və ya “Çardaqlının Camlibel” kimi göstərilir. “Çardaqlı” komponentinin “çar” və “dağ” sözlərindən yarandığını söyləmək üçün kifayət qədər əsas vardır. Ümumiyyətlə, dastanın dil xüsusiyyətinə uyğun olaraq, əminliklə söyləmək mümkündür ki, Təbriz variantında “çardaqlı” sözü “dörd dağlı”, “dörd tərəfi dağ olan” mənasında işlədilmişdir. Əlçatmazlıq rəmzi kimi Koroğluya dumanlı, çənli dağ belinin məskən seçilməsində qeyri-adi heç nə yoxdur və Çardaqlı Camlibelin harada yerləşməsi barədə də mülahizə söyləmək olar. Türk etnosuna məxsus epik süjetlərdə Koroğlu dastanındakı hadisələr birmənalı olaraq həmin coğrafiya ilə əlaqələndirilmiş, dağlar, qalalar, çaylar, səhər, mahal və kənd adları, eləcə də digər toponimik vahidlər təqdim olunan mətnlərdə öz ifadəsini tapmışdır. Bu səbəbdən də “Qoşabulaq”, “Koroğlu qalası”, “Koroğlu qayası”, “Çənlibel” adını daşıyan məkanları gerçək coğrafi məkan kimi qəbul etmir və rəmzi olaraq düşünürük.

Açar sözlər: Koroğlu, məkan, toponim, Çənlibel, epik.

Annotation: One of the masterpieces of the Turkic epic tradition the epic “Koroghlu” is an art monument of the common folklore culture belonging to the Turkic ethnos. This great epic system manifested in the activity of ashik-bakhshi gets its origin from the Turkic mythological thought belonging to the old ages. The events taking place in the epic “Koroghlu” reflect clearly

the contours of the ethnic and political-geographical space in which the Oghuzs have historically spread. The space of the events happened in the parts of the epic “Koroglu” is connected with the region in which the epic operates. Such locational coordinates in the Azerbaijani, Anatolian variants are Derbent, Togat, Kars, Erzurum, Erzinjan, Baghdad, Tabriz, Diyarbakir. The localization of Chanlibel or Jambil, which is a mythological place, is manifested in all variants and versions, here the word “Chanlibel”, unlike other geographical names, is not connected with a specific region, but, on the contrary, in each epic version its coordinates are attributed to the ethno-geographical circle to which this variant belongs. Thus, Chanlibel is subject to various geographical and ethnic variations, from Anatolia to Siberia, from Central Asia to the Balkans, from the Tajiks to the Armenians. In the texts written only in Azerbaijan and Anatolia and constituting the Western version of the epic “Koroghlu”, along with the same spatial images, many different place names are met. Proceeding from the different versions of the epic “Koroghlu” the different ideas are formed about the meaning of Koroghlu’s settlement – Chanlibel or Jamlibel and the area in which it is located. In the Tabriz version of the epic “Koroglu” the settlement of Koroghlu is called Chamlibel and in all parties Chamlibel is indicated as “Chardagli Chamlibel” or “Chardaglinun Chamlibel”. There is sufficient reason to say that the component “attic” formed from the words “char” and “dagh” (mountain). In general, in accordance with the linguistic features of the epic, it is possible to say with confidence that in the Tabriz version the word “attic” was used in the meaning of “four mountains”, “the mountain with four sides”. There is nothing unusual in choosing a smoky, cloudy mountain as a dwelling place for Koroghlu as a symbol of inaccessibility and one can also judge where Chardagli Chamlibel is located. In the epic plots belonging to the Turkic ethnos the events of the Koroghlu epic were unambiguously associated with that geography and the names of mountains, fortresses, rivers, cities, districts and villages, as well as other toponymic units found their expression in the presented texts. According to this reason we don’t accept the places bearing the name “Goshabulag”, “Koroghlu castle”, “Koroghlu rock”, “Chanlibel” as a real geographical place and think symbolically.

Keywords: Koroghlu, place, toponym, Chanlibel, epic.

Türk folklor yaradıcılığında məkan faktoru xüsusi araşdırmaya ehtiyacı olan aktual məsələlərdəndir. Nağıl və dastanlarda adı çəkilən məkanların bir qismi real coğrafi məkanlardır. Eyni zamanda xalq təxəyyülünün məhsulu olan qala, dağ, mağara və s. yer adlarına da bol-bol rast gəlinir, belə məkanlar daha çox qəhrəmanın adı ilə bağlı olur, onun mərdlik, igidlik və cəsarət rəmzi kimi çıxış edir. Bu baxımdan “Koroğlu” dastanı da istisna deyil.

Məlum olduğu kimi, Güney və Quzey Qafqaz, Anadolu, Balkanlar, Sibir, Orta Asiya, İran, İraq, Suriya və c. ölkə və bölgələrdə Koroğlunun adı ilə bağlı olan çox sayda qala mövcuddur ki, onlar içərisində “Koroğlu qalası”, “Koroğlu qayası” və “Çənlibel” (Cambil, Çardaqlı Çamlıbel, Çamdıbel və s.) daha çox yayğındır. Geniş coğrafiyada rast gəlinən “Qoşabulaq” toponimi də bu qəbildəndir.

Dastanın Azərbaycan və Anadolu variantlarında real toponimlər çoxluq təşkil edir. Bu baxımdan Dərbənd, Toqat, Qars, Ərzurum, Ərzincan, Bolu, Bağdad, Təbriz, Diyarbəkir kimi şəhərləri misal çəkə bilərik. “Koroğlu”nun türkmən versiyasında “Şirvan” toponimi ilə də rastlaşırıq:

– Sen haýsy ýurduň adamsy?

– Men, Şirwan iliniň patyşasynyň gyzy bolaryn... [Görogly, 1980; 33].

Eyni zamanda Anadolu və Azərbaycan coğrafiyası ilə heç bir əlaqəsi olmayan, Türkmənistanın Yıldızdağ Qazancıq rayonunda yerləşən Küren dağının bir hissəsini təşkil edən “Balkan degresi” (Balkan dağ silsiləsi) toponimi də xüsusi diqqət çəkir:

*“Balkan degresi mekanyım.
Çandybilden, ne Balkandan gelen bar.
O Gökleñde, o Balkanda,
Bir neper nägehan gelsin” [Görogly, 1980; 33]*

Snıtko və Sobiseviçə görə ola bilsin ki, burada söhbət Karpat dağının davamı olan eyni adlı dağ silsiləsindən gedir.

Maraqlıdır ki, burada “Çənlibel” adına “Çandıbil” formasında rast gəlməkdəyik. Qeyd edək ki, adlardakı əsas fərq türk şivə və ləhcələri üçün xarakterik olan “l – d” hərfdəyişməsi şəklində təzahür edir.

Türkmən versiyasında Eyvazdan söhbət açılarkən bilavasitə Anadolu ilə bağlı olan Çanakkale və Sarıkamış kimi toponimlər də yer almaqdadır:

*“Çanakgala, Sarygamyş,
İgidlärin şahbaz gördüm.
O Təkä-Türkmän elində
Gässaboglu Eywez gördüm” [Görogly, 1980; 23-24].*

Ümumiyyətlə “Koroğlunun türkmən versiyasında real coğrafi adlar az deyil və onlar dastanda cərəyan edən hadisələrin baş verdiyi məkanın sınırları barədə daha dəqiq fikir söyləməyə əsas verir:

*Her səherler turup, çekerdim efgan:
“Maksadymny hasyl eylegil” diyban,
Mosul, Basra bile Rum, Pereñgistan
Arzuwyny çekip, arman eyledi [Görogly, 1980; 36].*

Bu adlar içərisində Azərbaycan tarixi mənbələrində “Firəngistan” kimi keçən, türkmən dastanında “Pereñgistan” şəklini alan adı bir çoxları yanlış olaraq, Fransa və Avropa ilə eyniləşdirilər. Fəqət həmin ərazinin X-XI və daha sonrakı əsrlərdə Adana və Muş tərəflərin, qədim Kilikiya ərazisinin adı olduğunu çox adam bilmir.

Bütün bu toponimlər, “Çandıbil” (Çənlibel) nəzərə alınmazsa, real yer adlarıdır və hadisələrin baş verdiyi məkan haqqında qismən dəqiq təsəvvür yaradır. M. Kazımoğlunun fikrincə, “Koroğlu”da baş qəhrəman “Qafın o tərəfindənəm” deyirsə, “yerini-yurdunu Qafqazla əlaqələndirirsə, bu fakt həmin dastanda vətən anlayışı altında məhz Azərbaycanın nəzərdə tutulduğunu göstərir” [Kazımoğlu M., 2016; 23].

Qeyd edək ki, Türkiyə arxivlərində Koroğlunun (Koroğlu ləqəbli Rövşənin) özü kimi, silahdaşlarından Giziroğlu Mustafa bəyin [Sümer F., 1987; 21-22, 36-40] Kosa Səfərin [Nəcəfli T, 2012; 193-194] və s. real tarixi şəxsiyyətlər olduğunu, bəlli bir məkanlarda fəaliyyət göstərdiklərini təkzibedilməz şəkildə sübut edən çox sayda arxiv sənədi var. Bu sənədlərdə konkret coğrafi yer adları da qeyd edilib.

Bu nəzm nümunələrində də bəzi real yer adları ilə rastlaşmaq mümkündür. Lakin bizi daha çox maraqlandıran konkret olaraq, “Çənlibel” və “Qoşabulaq” epik məkanlarıdır. Fikrimizcə, bunlar, eləcə də “Koroğlu qalası”, “Koroğlu qayası” kimi yer adları gerçək coğrafi məkanlardan daha çox, rəmzi anlam daşıyan adlardır. Hərçənd ki, Azərbaycanda, daha dəqiq söyləsək, Gədəbəy rayonunda, Tovuz rayonu ilə sərhəddə Qoşabulaq adlı dağ və eyni adlı kənd var.

Qədim insan məskənlərindən biri olduğu təsbit edilən Qoşabulaq dağı Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin geniş yayıldığı məkanlardan biridir və ərazidə Qafqaz Albaniyası dövrünə aid çox sayda qəbir aşkarlanmışdır. Konkret olaraq kəndə gəlincə, bu ad kəndə sonradan verilib [Azərbaycan Respublikası Xatirə Kitabı, 2012; 427].

Qərbi Azərbaycanın Göyçə bölgəsində eyni adlı dağ və kəndin olduğu, adın ərazidəki qoşa bulaqdan qaynaqlandığı və 1988-ci ilə qədər, yəni ermənilər yerli türkləri oradan didərgin salana qədər bu adı daşıdıqları məlumdur [Azərbaycan Respublikası Xatirə Kitabı, 2012; 598-600].

Bundan başqa, Qərbi Azərbaycanın Vədi rayonunda, İrəvan yaxınlarındakı Eçimədzin qəzasında, Zəngəzurun Sisiyan rayonu ərazisində də Qoşabulaq adlı kəndlər olub. Deyilənlərə Cənubi Azərbaycanın Marağa və Miyanə şəhristanlıqlarındakı iki eyni adlı kəndi və Çıldiran Şəhristanlığına aid Aşağı Qoşabulaq kəndini əlavə etmək lazımdır. Fəqət bu adların hamısının ərazilərdəki qoşa bulaqdan qaynaqlandığı məlumdur. Ola bilsin ki, həmin toponimlərdən biri gerçəkdən də “Koroğlu” dastanındakı epik məkanla bağlana bilər. Amma indi bunu dəqiq təsbit və sübut etmək imkan xaricindədir. Buna heç ehtiyac da yoxdur. Çünki dastanda ad sırf epik məkan kimi çıxış edir və mifoloji anlam daşıyır:

Çənlibel toponiminə, daha doğrusu, epik məkanına gəlincə, dastanın fərqli versiya və variantlarında adın fərqli səsləniş şəkilləri var. Məsələn, “Koroğlu”nun Təbriz variantında qəhrəmanın məskən saldığı yer Çamlıbel adlandırılır və bütün məclislərdə o, “Çardaqlı Çamlıbel”, “Çardaqlının Çamlıbel” və ya “Çardaqlının Çamlıbel” kimi göstərilir. Türkmən versiyasında isə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, məkanın adı “Çandıbil” kimi qeyd edilib və bu adla bir neçə dəfə rastlaşırıq.

Azərbaycan versiyasında ad “Çənlibel” şəklindədir:

*Qır atı çapdırıb yollarda yordum,
Düşmən qarşısında mərdanə durdum,
Adım Rövşən iyid, Çənlibel yurdum
Laçın oylağına gəldim, ha gəldim [Abbashi İ, 2005; 29].*

Türkmən versiyasında sözügedən epik məkandan dastanın bir çox yerində söz açılır. Məsələn, “Habary kimden al? Ady begden al: Çandybil yurdunyn açlykdan, yalañaçlykdan horlananlary, kişi zulum-sütemine çydap bilmedik yigitleri Ady beqe gelip...” [Göroğly, 1980; 31].

Qoşabulaqdan fərqli olaraq, Çənlibel heç bir mifoloji yük daşımır, sadəcə bir qorunaq yeri kimi gözdən keçirilir. Onu Alı kişi seçir və belə xarakterizə edir: “Oğul, axtardığım yer elə buradı. Mən buranı çox yaxşı tanıyıram. Cavan yaşlarımda burada çox at oynatmışam. Köhnə oylağımdı, mən buranın hər daşına bələdəm. Buraya Çənlibel deyərlər. Əsl yurd salmalı bu Çənlibeldi” [Koroğlu, 2005; 56].

Koroğlunun dilindən oranın hərbi-strateji önəm daşıyan bir məkan olduğu anlaşılır: “...Bura hər tərəfi sıldırım qayalıq, çənli, çiskinli bir dağ belidi”, hərtərəfində bir uca təpə var. “Biri sağında, biri də solunda. Özü də başları qarlıdı” [Koroğlu, 2005; 56].

Beləliklə, epik məkanın mütləq mifoloji yük daşması vacib şərt deyil.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox dastanlarımızda real coğrafi məkanlarla yanaşı epik məkanlar paralel çıxış edir. Məsələn, Rəşidəddin “Oğuznamə”sində Hindistan, Başqurd (Başqırdistan), Talas, Sayram, Azərbaycan, İraq və s. real coğrafi məkanlarla yanaşı, sırf epik məkan olan, özü də mifoloji mahiyyət daşıyan Qıl-Barak kimi epik məkanla da rastlaşırıq: “Qıl-Barak dünyanın qarənliq tərəfində bir ölkədir. Bu qəbilənin kişiləri qara rəngli, çirkin üzlü və itə oxşayırlar, qadınları isə təmiz üzlüdürlər...”

Qıl-Baraklıların adəti belə idi: döyüşdən qabaq iki hovuzdan birini qara, o birisini də ağ yapışqanla doldururdular. Döyüşdən öncə çılpaq olaraq ağ yapışqanlı hovuzla girərdilər, bu

yapışqan onlann qıllanna yapışdı. O, hovuzdan çıxaraq ağ qumda yuvarlanardılar. Oradan qara yapışqanlı hovuzla girərdilər və qara qum üzərində yuvarlanardılar. Bu maddə üç dəfə bədən-lərində quruduqdan sonra, bədən-lərinə heç bir silah təsir etməzdi” [Rəşidəddin, 2003; 24].

Qeyd edilməlidir ki, Koroğlunun daimi yaşadığı məkan olan Çənlibelin dəqiq ünvanı məlum deyil, ola da bilməz. Çünki o, epik məkandır. Amma bu o demək deyil ki, epik məkan mütləq ünvansız olmalıdır. Dastanda Koroğlunun adı ilə bağlı başqa epik məkanlar da mövcuddur. Üstə-lik də onun dəlilərinin adı ilə yad edilən mağara, dərə, dağ, bulaq və s. yerlər də var ki, onların bir qisminin ünvanı bəllidir. Məsələn, Azərbaycanın Şəmkir, Tovuz və Gədəbəy rayonlarında üç Koroğlu qalasının olduğu məlumdur. Onlardan biri Gədəbəy rayonunun Alakənd və Miskinli kəndləri arasında sıldırım qayalığın zirvəsində, ikincisi Şəmkir şəhəri yaxınlığında Zəyəmçayın sahilində yerləşir. Onların XVI-XVII əsrlərə aid tarix-memarlıq abidələri olduğu hesab edilir. Eyni sözləti Tovuz rayonu ərazisində yerləşən eyni adlı qala barədə də söyləmək mümkündür. Onları birləşdirən ən önəmli cəhət hərbi-strateji baxımdan uca, əlçatmaz yerlərdə tikilmələridir [Щеблыкин, И.П., 1943; 50-54].

Koroğlunun adı ilə bağlı olan qalaların heç də hamısı XVI-XVII əsrə aid deyillər. İşlərində daha qədimləri də vardır. Ad onlara sonradan verilmişdir. Belə qalalardan biri Tiflis şəhərindən 17 kilometr məsafədə, dəniz səviyyəsindən 1250 metr yüksəklikdə yerləşən qaladır. “Əvvəlcə bu tarixi abidəni “Aqarani”, sonra “Azeula” adlandırıblar. Sonunda isə bu qalanın Koroğlu qalası olduğu bildirilir. Arxeoloqların fikrincə, qala VII əsrin sonları IX əsrin əvvəllərində tikilib.

Təkcə bu fakt yuxarıda adı çəkilən toponimləri qeyri-real toponimlər, başqa sözlə, epik toponimlər kimi gözdən keçirməyə tam əsas verməkdədir. Bu baxımdan “Çənlibel” də istisna dey-il, bu toponomik vahidlər xalqın obrazlılıq yaratmaq arzusundan doğub. Bu baxımdan Şəmkir rayonunda yerləşən Çənlibel kəndi deyilənlərə ən gözəl misaldır. Çar Rusiyası dövründə Yelizavetopol quberniyasının Yelizavetopol uyezdinə daxil olan, 1830-cu ildə Tiflisin Aviabar adlı böl-gəsindən köçürülən ermənilərlə məskunlaşdırılan bu kəndin adı əvvəllər “Çardaxlı” olub. 1991-ci ildə kəndin adı dəyişdirilərək “Çənlibel” qoyulub .

Koroğlunun adı ilə bağlı olan abidələrə Anadoluda da sıx-sıx rast gəlinir. Belə ki, aparılmış araşdırmalar nəticəsində Ərzurumda üç, Ərzincanda iki, Qarsda iki, İğdırda iki və Ərdahan da bir olmaqla, üst-üstə 10 Koroğlu qalası qeydə alınmışdır [Kalmış G, 2020; 155]. Qalalardan başqa, Anadolu yarımadasının şərq bölgələrində “Koroğlu” dastanı ilə səsleşən Koroğlu mağarası, Koroğlu qayası, Giziroğlu qalası kimi yerlərin olduğu da bilinməkdədir. Deyilənlərə Sarıqamışda-kı Koroğlu kəndini, Susuzdakı Giziroğlu kəndini, Ərzurumun mərkəzdəki Koroğlu məhəlləsini də əlavə etmək lazımdır [Əskər N, 2022; 245].

“Koroğlu” dastanı ilə səsleşən yer adlarına xüsusi diqqət ayıran P.N.Boratavın yazdığına görə, Anadolu və Güney Qafqaz bölgəsində Koroğlunun adı ilə bağlı yeddi dağ var:

- 1) Bolu-Beypazarı istiqamətində, tam olaraq, Bolunun cənub şərq istiqamətində Koroğlu dağı. Ən yüksək nöqtəsi 2315 metr.
- 2) Gəncə vilayətində Qazax yaxınlığında.
- 3) Yeni Bəyazitdə (Goycə golu sahilində).
- 4) Ərdahan ətrafında.
- 5) Koroğlu başı (indeksdə harada olduğu təsvir edilmir).
- 6) Qars vilayətində Kağızman yaxınlığında; bunun necə bir yer olduğu təsvir edilmir; de Montpereumxun əsərində qeyd etdiyi Koroğlu dağı bu olmalıdır. Səyyah bu dağı, Ağrıdan Ərzuruma gedən silsiləsindən ayrılan bir qol deyər təsvir edir.
- 7) Tiflis vilayətində Ahalkələk yaxınlığında” [Boratav, P.N., 1984; 127].

Gədəbəy rayonu ərazisində Koroğlunun adı ilə bağlı zağa, dərə, qalaça, qaya və xalq arasında bunlarla bağlı müxtəlif əfsanələr qeydə alınıb. “Gədəbəy rayonu Dördlər kəndi yaxınlığında Koroğlu qayası vardır. Xalq içərisində rəvayətə görə, Koroğlu əvvəlcə həmin qayanın üstündə gəzib, buradan düşmənlərinin gəlib-gəlmədiyinə göz qoyurmuş. Eyni ərazidə Koroğlu yarıq adı da qeydə alınmışdır. Söylənilən rəvayətə görə, bu, Koroğlu qayadan Qıratın belindən sıçrayıb düşdükdən sonra keçdiyi yarıqdır” [Məmmədov N., 1993; 50].

Epik məkandan danışarkən epik zaman məsələsinə toxunmadan keçmək mümkün deyil. Bunların hər ikisi birlikdə epik şüurun məhsulu kimi gözdən keçirilməlidir.

Epik şüur Koroğludan və dəlilərdən ədalətlik, məqsədyönlük, ideal kamillik, təbiətlə harmoniya və s. tələb edir və dastan qəhrəmanlarının üzərinə epik zaman və məkanın çərçivəsində gerçəkləşən funksiyalar yükləyir. Onlar gerçəkləşdirdikləri qəhrəmanlıq və şücaət aktları zamanı öz dövrlərinin ədalət və həqiqət anlayışlarından çıxış edirlər. Bu səbəbdən də qəhrəmanlıq dastanlarında gerçək tarixi zaman və məkan anlayışından yalnız qismən söhbə gedə bilər ki, onları araşdırmaq folklorşünaslıq elminin deyil, tarixşünaslığın işidir.

Epik zaman və məkan fərdi və kollektiv keyfiyyətlərə malikdir. “Koroğlu”da təsvir edilən cəmiyyət bunu bütünlüklə təsdiqləməkdədir. Dəlilərin, bilavasitə qəhrəmanın düşmənlə döyüş səhnəsini göstərən anlar epik zamanın ümumi, epik məkanın isə bircinsli olduğunu ortaya qoyur. Bu tip səhnələrdə zaman həm düşmənlər, həm də igidlər üçün sanki yığıcamlaşmış şəkildə, sürətlə cərəyan edir.

Dastanda təsvir edilən dünya, təbii ki, epik dünyadır. Onu real hidronimlərlə, oyronimlərlə, toponimlərlə qarışdırmaq olmaz. Burada xalq coğrafi baxımdan bütün oxşar, yaxın cəhətləri ilə bərabər aşığın bədii təfəkküründə canlanan epik məkandır. Bu epik məkan real və eyni adlı coğrafi yerlərdən prinsipial fərqlərə sahibdir. Onları qarışdırmaq, eyniləşdirmək dastanın daxili strukturunu, spesifikliyini, dastan informasiyasının özünəməxsusluğunu nəzərə almamaq anlamına gəlir. Dastanlarda üzləşilən yer adlarının bir qismi real coğrafi, digərləri isə sırf epik adlardır. Epik adların bir qismi bilavasitə mifoloji semantika olan məkanlardır. Amma onların hamısının bu funksiyaları daşması vacib deyil. “Koroğlu”da Qoşabulaq mifoloji xüsusiyyətlərə sahib bir epik məkandırsa, Koroğlu qalası, Koroğlu qayası və Çənlibel kimi epik məkanlar belə bir funksiya daşımır. Hərçənd ki, sonrakı dövrlərdə onların bir qismi ətrafında xalq tərəfindən müxtəlif əfsanə və rəvayətlər uydurulmuş və həmin rəvayət və əfsanələr mifoloji elementlərlə zənginləşdirilmişdir. Fəqət bu, dastandan kənar bir prosesin nəticəsidir və dastanın süjeti ilə birbaşa bağlı deyil. Yəni dastanı söyləyən aşıqların dastana əlavə etdikləri elementlər deyil. Bundan başqa, bəzi abidələrin inşa tarixi “Koroğlu” dastanının ərsəyə gəldiyi çox-çox əvvəlki əsrlərə aiddir və hazırkı adlarını almamışdan öncə başqa adlar daşımışlar. Məsələn, yaxınlığında yerləşən, VII-IX əsrlərə aid edilən qala əvvəllər “Aqarani”, sonra “Azeula”, adlandırılıb, daha sonra isə xalq ona “Koroğlu qalası” adını verib. Azərbaycanın Şəmkir rayonundakı Çənlibel kənsinə isə bu ad sadəcə 1991-ci ildə verilib.

Bu faktlar sözügedən adları sırf epik məkan adları kimi gözdən keçirməyi zəruri edir. Yəni onlara dastanın süjeti və orada təsvir edilən real adlar kimi baxmaq qətiyyəən doğru deyil.

Epik məkan və zaman real dünya ilə eyni deyil. Bu xəyali dünya onu təsvir edən ozan və ya aşığın, eləcə də dinləyənlərin mövcud olduqları aləmdən və zamandan ayrı və uzaqdır, onları bir-birindən yaradıcı təxəyyül ayırır, uzaqlaşdırır. Bununla belə, nə qədər paradoksal görünərsə də, epik yaradıcılıq üçün xarakterik olan epik məkan və zaman bəzi hallarda real dünya, fiziki zaman və gerçək coğrafi məkanla bağlı olur, sadəcə dastanın söylənmə prosesində ozan-aşığın real dünyanı epik məkana transformasiya etməsi, onu xəyali cizgilərlə zənginləşdirməsi baş verir, dinləyicilərin də təsəvvürlərində real məkan konturları epik məkanın hesabına genişlənir. Bu, epik yaradıcılıq üçün xarakterik olan qanunauyğunluqdur.

Ədəbiyyat

1. Abbaslı İ. Azərbaycan qəhrəmanlıq eposu // Koroğlu. Bakı, "Lider nəşriyyatı", 2005. s. 2-46.
2. Azərbaycan Respublikası Xatirə Kitabı, XII cild, «Respublika Xatirə Kitabı» redaksiyası, Bakı, 2012. səh. 598-600. (Toplayıb tərtib edəni: Araz Yaquboğlu)
3. Azərbaycan Toponimlərinin Ensiklopedik Lüğəti. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Şərq-qərb Bakı-2007.
4. Bəxtiyar Tuncay. Türk eposu: Yaxın və uzaq keçmişimiz // <https://bextiyartuncay.wordpress.com/2016/08/14/turk-eposu-yaxin-v%C9%99-uzaq-tariximiz/>.
5. Boratav, P.N. Koroğlu Destanı. 2-ci basım. – İstanbul: Adam Yayıncılık, 1984. – 261 səh.
6. Çənlibel // <https://az.wikipedia.org/wiki/%C3%87%C9%99nlibel>

Ədəbiyyat

7. Əskər N. Koroğlu qalaları // Filologiya məsələləri, № 2, 2022, s. 243-250.
8. Görogly. Türkmen halkynyň gahrymançylykly dessany // Aşgabad TÜRKMENISTAN neşriyyatı, 1980, 563 s.

İnternet Resurslar

9. Kalmış G. Kuzeydoğu Anadolu Bölgesinde Tespit Edilen Koroğlu Kaleleri // Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi. – 2020, XVI/I, – s. 155-169.
10. Kazımoğlu M. Eposda tarixilik // AMEA Folklor İnstitutu və AMEA A.A.Bakıxanov ad. Tarix İnstitutunun "Folklor və tariximiz" mövzusunda elmi konfransının materialları. Bakı, Elm və təhsil, 2012, s. 145-153.
11. Koroğlu. Bakı, "Lider nəşriyyatı", 2005, 552 səh.
12. Qoşabulaq // <https://az.wikipedia.org/wiki/Qo%C5%99Fabulaq>.
13. Məmmədov N. Azərbaycanın yer adları. Bakı 1993.
14. Nəcəfli T. Azərbaycanda Cəlalilər hərəkəti və Koroğlu // AMEA Folklor İnstitutu və AMEA A.A. Bakıxanov ad. Tarix İnstitutunun "Folklor və tariximiz" mövzusunda elmi konfransının materialları. Bakı, Elm və təhsil, 2012, s. 186-194.
15. Rəşidəddin. Oğuznamə. "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası" Nəşriyyatı-Poliqrafiya Birliyi, Bakı, 2003. 109 s.
16. Sümer F. Kör Oğlu, Kizir Oğlu Mustafa ve Demirçi oğlu ile ilgili vesikalar. Turk Dunyası Araştırmaları. Şubat 1987, s. 9-44.
17. Tbilisi yaxınlığındakı Koroğlu qalası turizm obyektinə cevriləcək // <https://report.az/region-xeber-leri/tbilisi-yaxinligindaki-koroglu-qalasi-turizm> obyektinə-cevrilecek/
18. Снытко В. А., Собисевич А. В. Международные эколого-географические проекты "Альпы – Кавказ" и "Кавказ – Стара-Планина" // География и экология: научное творчество, междисциплинарность, образовательные технологии. Материалы Международной научно-практической конференции (г. Мытищи, 16-17 февраля 2017 г.). – М., 2017. s. 141-146.
19. Щерблюкин, И.П. Памятники Азербайджанского зодчества эпохи Низами. Баку: Изд-во Аз-ФАН. 1943.